

УДК 332.3

Гарнага О.М.
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку й аудиту
Рівненського національного університету
водного господарства та природокористування

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ЗБАЛАНСОВАНОГО ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ

THE EVOLUTION OF BALANCED LAND USE CONCEPT

АНОТАЦІЯ

У статті досліджено еволюцію поняття збалансованого землекористування, розкрито суть термінів раціональне, ефективне та стале землекористування, зазначено, що узгодження між собою цих категорій та однозначне їх трактування дадуть змогу підвищити якість наукових досліджень, законотворчої діяльності, робіт, пов'язаних із розробкою державних та регіональних програм використання й охорони земельних ресурсів.

Ключові слова: природокористування, збалансоване землекористування, раціональність, сталий розвиток, ефективність, продуктивність.

АННОТАЦИЯ

В статье исследована эволюция понятия сбалансированного землепользования, раскрыта суть терминов рациональное, эффективное и устойчивое землепользование, указано, что согласование между собой этих категорий и однозначная их трактовка позволят повысить качество научных исследований, законотворческой деятельности, работ, связанных с разработкой государственных и региональных программ использования и охраны земельных ресурсов.

Ключевые слова: природопользование, сбалансированное землепользование, рациональность, устойчивое развитие, эффективность, производительность.

ANNOTATION

An the article the evolution of the concept of balanced land use is investigated, examined the essence terms of rational, efficient and balanced land use, stated that an agreement between these categories and their unambiguous interpretation will improve the quality of research, legislative activities, work related to the development of national and regional programs use and protection of land resources.

Keywords: environmental management, balanced land use, rationality, sustainability, efficiency, productivity.

Аналіз досліджень з економіки природокористування показав, що перед науковцями часто постає проблема вибору терміна на позначення характеру процесів природокористування. Ця проблема є особливо актуальною для України, оскільки триває процес формування нормативно-правової бази, відбувається розробка програм використання природних ресурсів. У таких умовах важливо мати чіткі та однозначні визначення термінів для того, щоб не створювати різночитань державних актів, зокрема у сфері землекористування.

Неодноразово проблема вірного вживання термінів в економіці землекористування порушувалася в роботах таких науковців, як Д.І. Бабміндра, Д.С. Добряк, Ш.І. Ібатуллін, А.Г. Мартин, Л.Я. Новаковський, В.І. Павлов, В.М. Русан, А.М. Третьак, М.А. Хвесик та ін.

Проте й досі залишається відкритим питання чіткого та однозначного визначення економічних категорій сфери землекористування.

Завданням статті є дослідження еволюції поняття збалансованого землекористування.

Землекористування можна представити як процес взаємодії землевласника (землекористувача) та земельних ресурсів, що базується на дотриманні соціально-економічних, екологічних, моральних та ін. критеріїв. Якщо така взаємодія відбувається на основі забезпечення економічної вигоди землекористувача через невиснажливе використання земельних ресурсів, їх відтворення, можливість повернення до попереднього стану, то це є ознакою розсудливого ставлення землекористувача до землі. Такий тип землекористування називають ресурсозберігаючим або раціональним.

Під раціональним землекористуванням слід розуміти такий тип використання земельних ресурсів, який сприяє задоволенню економічних інтересів землекористувачів за одночасного підвищення рівня продуктивності земельних ресурсів, збереження можливостей самовідновлення потенціалу земельних ресурсів, їх відтворення та забезпечення збереженості цільового напрямку використання земель.

Визначальним чинником забезпечення раціонального землекористування є відповідальність землекористувачів. Вона реалізується в рамках критерію моральності. Даний критерій забезпечує таку систему взаємовідносин землекористувача із земельними ресурсами, коли землекористувач переймається відповідальним ставленням до землі. Нині елемент моральності серед критеріїв раціонального землекористування дещо втратив свою роль. Тому його реновація та імплементація в систему еколого-економічних критеріїв землекористування дасть змогу забезпечити тривалий процес задоволення потреб та інтересів землевласників (землекористувачів) на основі такого використання земельних ресурсів, яке не матиме для них негативних наслідків [1, с. 22].

Взагалі словосполучення раціональне природокористування, раціональне землекористування є широко вживаними в економіці природокористування. Ще у радянський період Д. Гнаткович під раціональним розумів правильне, доцільне, науково обґрунтоване використання земель з погляду міжгалузевого розподілу земельного фонду країни між категоріями земель та землекористувачами [2, с. 60]. Тут же

автор критично зазначає, що в умовах капіталізму раціональний – той, що приносить найбільший прибуток приватному власнику, але не обов'язково науково обґрунтований. Така критика має певні підстави. Але водночас надмірно, на нашу думку, є ідеалізація раціонального використання земельних ресурсів у соціалістичній системі. Д. Гнаткович стверджує, що в умовах соціалізму раціональне землекористування – це активне залучення всіх земель залежно від їх якості в обіг для покращення земель та охорони навколишнього середовища. І тут же наводить таку суперечливу з погляду сьогодення думку: «Чим вища питома вага розораних земель, тим раціональніше вони використовуються» [2, с. 62]. Нині така практика господарювання зазнає особливо гострої критики.

Трактування терміна «раціональне землекористування» сучасними українськими вченими має свою особливність. Під раціональним землекористуванням розуміють використання земель згідно з їх цільовим призначенням, отримуючи максимум продукції при мінімальних затратах на її виробництво, не порушуючи навколишнього середовища на відповідному рівні розвитку продуктивних сил і земельних відносин [3, с. 26]. В. Русан стверджує, що «раціональність землекористування полягає в одержанні найбільшого економічного ефекту від вирощування культур, який здатна дати земельна ділянка з урахуванням природно-економічного розташування» [4 с. 29]. Тобто змістовне наповнення терміна раціональний є досить широким і не завжди однозначним. Щоб краще з'ясувати його суть, розглянемо використання цього поняття в економічній теорії, де він застосовується давно, тому існує певний досвід та критичне осмислення.

Економісти-теоретики, особливо представники неокласичного напрямку, активно використовують термін «раціональний» у таких словосполученнях, як раціональна поведінка, раціональний вибір. Раціональність поведінки вони трактують як господарську діяльність індивідів, що ухвалюють самостійні і розумні економічні рішення, і будь-яка із форм взаємодії індивідів з навколишнім середовищем здійснюється за домінуючої ролі розуму [5, с. 40]. Метою раціонального індивіда є досягнення максимальних результатів за мінімальних витрат ресурсів або мінімізація витрат у процесі досягнення визначеної цілі [5, с. 47]. Таке трактування категорії «раціональний» безпосередньо пов'язане зі значенням латинського слова *rationalis*, що означає розумний. З цієї позиції раціональне землекористування можна визначити як розумне використання земельних ресурсів з метою досягнення максимальних результатів за мінімальних витрат. Але на практиці результати такого землекористування можуть виявитися діаметрально протилежними. Якщо один індивід керується довгостроковими цілями, то його «розумне»

використання ресурсу буде полягати в збереженні продуктивності, щоб він міг приносити стабільний результат протягом тривалого періоду. Інший індивід намагатиметься отримати максимальний результат за короткий проміжок часу і тим самим швидко виснажить продуктивність ресурсу. У ХХ ст. неокласична модель раціонального індивіда зазнала гострої критики з боку представників інституціоналізму та неокейнсіанства. Вони виявили, що традиційні поведінкові припущення в рамках теорії раціонального вибору не можуть пояснити багатьох явищ в економічній практиці. Це, зокрема, припущення щодо мотивації економічних суб'єктів та характеру інформаційного середовища [6]. У неокласиків традиційним мотивом, що спонукає індивідів, є прагнення до максимізації прибутку і разом із тим ігнорується дієвість таких мотивів поведінки, як альтруїзм, прагнення справедливості. Вони ж, на нашу думку, є дуже важливими саме у тих сферах, які передбачають взаємодію людини з навколишнім середовищем, та їх не можна ігнорувати. Друге базове припущення неокласиків стосується ринкового середовища, що характеризується повнотою, прозорістю і доступністю інформації. Насправді, це середовище є невизначеним і в ньому існують інформаційні асиметрії, тобто різні люди знають різні речі [7, с. 558]. Наприклад, коли укладається договір оренди землі, то орендодавцю можуть бути краще відомі якісні характеристики земельної ділянки, а орендарю – як він буде її використовувати. Спробу реабілітації категорії раціональність в економічній теорії зробив американський економіст Верном Л. Сміт. Він визначив і охарактеризував два види раціональності – конструктивістську та екологічну. Конструктивістська раціональність бере початок з ідей Декарта, Бекона, Гобса, переконаних, що всі соціальні інститути були та можуть бути створені в дедуктивному процесі людського розуму [7, с. 689]. Екологічна раціональність виявляється у формі емерджентного порядку, інтелекту, втіленого у нормах та інститутах культурного і біологічного спадку людства, що створюється в ході взаємодії людей, а не за детально розробленим планом [7, с. 695]. Тобто можна сказати, що термін раціональний іноді має суб'єктивне трактування та й взагалі ставиться під сумнів можливість індивідів поводити себе раціонально. Не можна не погодитися з І. Бистряковим, який зазначає, що в сучасному вигляді поняття раціоналізація та оптимізація взаємовідносин людини і природи не є самодостатніми, оскільки всі існуючі технологічні схеми створювалися, виходячи з тих принципів ефективності, що в них містяться. У зв'язку з цим гармонізація розглядається як особливо цінна перспектива.

Не менш популярним для позначення якості процесів є використання терміна ефективний. В окремих наведених нами визначеннях раціональне землекористування визначають

як ефективне. Традиційно під ефективністю (наприклад, виробництва) розуміють насамперед економічну ефективність і визначають її як співвідношення вигод та витрат, що були понесені для їх отримання. Для визначення ефективності суспільного виробництва та розподілу благ користуються поняттям Парето-ефективності, згідно з яким ефективним можна вважати такий розподіл благ, за якого неможливо покращити добробут будь-якого члена суспільства, не погіршуючи при цьому стану іншого [5, с. 543]. Але навіть якщо процес землекористування можна оцінити як економічно ефективний, це зовсім не означає, що він одночасно є і соціально, і екологічно ефективним. Адже прагненню до максимізації прибутку, особливо в короткостроковому періоді, екологічні та соціальні цілі лише заважають. На думку російського вченого в галузі економіки природокористування С. Бобильова, нині власне концепція ефективності зазнала змін. Її трактування вийшло за межі вузької економічної інтерпретації. На перший план висувуються показники якості життя, людського розвитку в сьогоденні та майбутньому [8, с. 48]. Для того щоб конкретизувати категорію ефективності, окремі сучасні дослідники використовують термін «соціо-еколого-економічна ефективність», що охоплює три найважливіші аспекти розвитку суспільства. Існує ще й такий підхід до визначення ефективності (зокрема, суспільних систем), як ефективна система. Це система, що забезпечує в процесі свого розвитку підтримання гомеостазу – стану рівноваги [9, с. 84]. Опираючись на наведені характеристики, можна визначити, що економічно ефективне землекористування – це процес використання земельних ресурсів, за якого досягається максимальний прибуток при мінімальних витратах; загальне ефективне землекористування – це процес використання земельних ресурсів у режимі, що дозволяє підтримувати стан рівноваги екологічної, економічної та соціальної систем. У відповідь на негативні процеси і навколишньому середовищі, що загострилися у другій половині ХХ ст., набула популярності концепція сталого розвитку. В основі її назви лежить використання англійського терміна *sustainable development*. Головна ідея концепції полягає в тому, що нинішні покоління повинні використовувати не всі доступні природні ресурси, а лише ту їх частину, яка забезпечує стійке існування та якісне покращення сучасного світового співтовариства, визнаючи, таким чином, право майбутніх поколінь на природні ресурси Землі. З популяризацією концепції у світі в англійськомовному середовищі почали з'являтися терміни, подібні до *sustainable development*, наприклад, *sustainable land-use*, що означає використання земельних ресурсів із дотриманням принципів концепції. Прийшла вона і на вітчизняний простір. В Україні існує паралельно декілька варіантів назви концепції. Найчастіше вживаються

поняття сталий розвиток або стійкий розвиток. Вони ж найбільше критикуються. Критики вказують на те, що розвиток – це процес змін, він характеризується динамікою, а сталість або стійкість, на їхню думку, навпаки, вказує на незмінність системи.

Українські вчені в галузі економіки природокористування активно розробляють наукові підходи до сталого розвитку. Л. Мельник вважає більш правильним вживати термін стійкий розвиток. Вказуючи на його суперечливість та неоднозначність, він пояснює, що стійкий розвиток за своїм внутрішнім змістом має означати перманентне відтворення так званого стану гомеостазу (динамічної рівноваги) з періодичною зміною його рівня, при якому відбувалося б постійне розв'язання суперечностей між внутрішніми компонентами системи, а зміна параметрів біосфери не виходила за межі катастрофічних (фатальних) для системи трансформацій [10, с. 413]. Інші вчені, навпаки, відстоюють доцільність використання саме терміна «сталий розвиток». О. Невелєв та Б. Данилишин визначають сталий розвиток як економічно, соціально та екологічно збалансований розвиток певних територій, спрямований на узгоджене формування та функціонування їхньої економічної, соціальної та екологічної складових на основі раціонального використання всіх видів ресурсів. О. Шубравська зазначає, що «сталість економічного розвитку – це здатність економічних систем зберігати стабільне збалансоване зростання» [11, с. 38].

Поступово розширюється сфера застосування означення сталий, широко вживаються такі терміни, як стале природокористування, стале землекористування та ін. Тобто із запровадженням цих категорій розширився набір термінів, які визначають якісні параметри процесу використання природних ресурсів. Визначення сталого землекористування знаходимо у Д. Добряка, який стверджує, що це довготривалий і безперервний процес його розвитку. Він повинен забезпечувати відповідну життєдіяльність як нинішнього, так і майбутніх поколінь, узгоджуючи екологічні та соціально-економічні аспекти розвитку [12]. М. Лавейкін визначає стале землекористування як систему відносин суспільного розвитку, при якій досягається оптимальне співвідношення між економічним зростанням, нормалізацією якісного стану земельних ресурсів, задоволенням матеріальних і духовних потреб населення. Категорія стале землекористування знайшла своє відображення в Законі України «Про землеустрій», де визначено, що стале землекористування – форма та відповідні до неї методи використання земель, що забезпечують оптимальні параметри екологічних і соціально-економічних функцій території [13, с. 136].

Концепція сталого розвитку – це глобальний план, стратегічні цілі якого можуть бути досягнуті лише загальними зусиллями всього

світового співтовариства. Складно говорити про реалізацію концепції сталого розвитку в окремо взятій країні, регіоні або окремій сфері. На нашу думку, у таких випадках доцільніше вживати терміни збалансований розвиток, збалансоване природокористування, збалансоване землекористування. По-перше, вживання означення збалансований дещо згладжує термінологічні суперечності, що існують у зв'язку з використанням категорій сталий і стійкий. По-друге, категорія збалансованості, не претендуючи на глобальність, все ж досить точно передає зміст однієї з найважливіших вимог концепції сталого розвитку. Доказом цього є наведене вище трактування сталого розвитку та власне тлумачення слова балансувати – зберігати рівновагу в русі. Збалансованим можна вважати, насамперед, такий характер землекористування, що не виходить за межі параметрів рівноваги системи відносин (екологічних, соціальних та економічних), які складаються навколо земельних ресурсів. Насамкінець, спробуємо узгодити між собою проаналізовані категорії раціонального, ефективного та збалансованого землекористування. На нашу думку, у тих випадках, коли необхідно описати землекористування в державі або регіоні на засадах концепції сталого розвитку, доцільно вживати термін збалансоване землекористування. Він характеризує землекористування як процес, у ході якого система відносин перебуває в умовах динамічної рівноваги. Якщо необхідно описати стан статичної рівноваги системи земельних відносин, доцільно вживати поняття ефективного землекористування у його широкому розумінні. І зрештою, раціональне землекористування означає розумне, доцільне використання земельних ресурсів. Але необхідно враховувати, що критерії розумності та доцільності можуть з часом змінюватися.

Отже, у вітчизняній науці співіснують декілька термінів на позначення якісних ознак землекористування – раціональне, ефективне, стає землекористування. Така термінологічна різноманітність є виправданою, адже дозволяє більш точно передавати характер процесів. Для означення процесів використання земельних ресурсів на засадах концепції сталого розвитку в межах окремої держави чи регіону пропонується вживати термін збалансоване землекористування. Під збалансованим землекористуванням варто розуміти процес використання земельних

ресурсів у режимі, що не виходить за межі параметрів рівноваги системи відносин, які складаються навколо земельних ресурсів (системи екологічних, соціальних та економічних відносин). Узгодження між собою категорій раціонального, ефективного, сталого та збалансованого землекористування та однозначне їх трактування дасть змогу підвищити якість наукових досліджень, законотворчої діяльності, робіт, пов'язаних із розробкою державних та регіональних програм використання й охорони земельних ресурсів.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Павлов В.І. Економіка землекористування : навч. посіб. / В.І. Павлов, О.М. Гарнага, Т.С. Веремеєнко, Ю.Г. Фесіна. – Рівне : НУВГП, 2012. – 188 с.
2. Гнаткович Д.І. Земельный кадастр: экономика землепользования / Д.И. Гнаткович – Львов : Вища школа, Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 136 с.
3. Управління землекористуванням: підручник / [В.В. Горлачук, О.М. Гаркуша, В.Г. В'юн та ін.]; за ред. В.В. Горлачука. – Миколаїв : Іліон, 2006. – 376 с.
4. Русан В.М. Теоретико-методологічні аспекти раціонального сільськогосподарського землекористування / В.М. Русан // Економіка АПК. – 2008. – № 6. – С. 27-30.
5. Нуреев Р.М. Курс микроэкономики : учеб. для вузов / Р.М. Нуреев. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА М, 2000. – 572 с.
6. Норт, Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Норт Даглас; [пер. з англ. І. Дзюб]. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
7. Мирова экономическая мысль. Сквозь призму веков : в 5 т. / [сопред. науч.-ред. совета Г.Г. Фетисов, А.Г. Худокормов]. – М. : Мысль, 2005. Т. V: Всемирное признание: лекции Нобелевских лауреатов / [отв. ред. Г.Г. Фетисов] : в 2 кн. Кн. 2. – 813 с.
8. Бобылев С.Н. Экономика природопользования : учебник / С.Н. Бобылев, А.Ш. Ходжаев. – М., 2003. – 567 с.
9. Чистилин Д.К. Самоорганизация мировой экономики: евразийский аспект / Д.К. Чистилин. – 2-е изд. – М. : ЗАО «Издательство «Экономика», 2006. – 237 с.
10. Основи стійкого розвитку : навч. посіб. / [за заг. ред. д.е.н., проф. Л.Г. Мельника]. – Суми : ВТД «Університетська книга», 2005. – 654 с.
11. Шубравська О. Сталый економічний розвиток: поняття і напрям досліджень / О. Шубравська // Економіка України. – 2005. – № 1. – С. 36-42.
12. Добряк Д.С. Еколого-економічні засади реформування землекористування в ринкових умовах / Д.С. Добряк, Д.І. Бабміндра. – К. : Урожай, 2006. – 336 с.
13. Земельне законодавство України : зб. нормат.-прав. актів. – К. : Істина, 2008. – 328 с.